

Олег Борисович Бубенок,
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу Євразійського степену
Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського,
Національна академія наук України
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-0104-6081
e-mail: helgebub@gmail.com

«ІСТОРІЯ ХАЗАР» А. Ю. КРИМСЬКОГО У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Метою роботи є аналіз структури і змісту рукопису монографії А. Ю. Кримського «Історія хазар», що зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, та пояснення обставин її написання. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, наукової об'єктивності та сукупності методів історичного дослідження – історичного, порівняльного, хронологічного, джерелознавчого, архівознавчого, бібліографічного. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що вперше було досліджено не лише зміст роботи «Історія хазар», але й проаналізовано походження окремих частин рукопису монографії. Певні фрагменти роботи зберігаються також поза межами Інституту рукопису – в Науково-дослідному центрі орієнталістики ім. О. Прицака Національного університету «Києво-Могилянська академія». Але вони дублюють частину аркушів, що зберігаються у фондах ІР НБУВ. Вдалося встановити, що робота складається з двох великих частин, які за змістом заперечують одна одну. Велике наукове значення має частина, де описані події після VI ст. Вона була в основному закінчена до 1936 р. Частина з викладом подій до VI ст. не має великої наукової ваги, бо базується на марксистських позиціях. Вона була написана в 1937 р. З огляду на біографію А. Ю. Кримського, виходить, що першу частину вчений встиг створити до того, як проти нього почалися репресії. А другу – в дусі ідей М. Я. Марра – академік змушений був написати на засланні у Звенигородці. Це, очевидно, його врятувало, адже в 1937 р. репресії проти нього тимчасово послабилися. **Висновки.** Велика робота А. Ю. Кримського «Історія хазар», рукопис якої зберігається у фондах ІР НБУВ, є видатною подією в історії хазарознавства. Особливо це стосується основної частини, присвяченої подіям після VI ст. На жаль, не знайдені початкові й останні сторінки цієї частини «Історії хазар». Отож, на майбутнє, є ще шанс опублікувати більш повний варіант великої роботи українського вченого.

Ключові слова: А. Ю. Кримський, «Історія хазар», Інститут рукопису, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут сходознавства, О. Прицак.

Актуальність теми дослідження. У 2021 р. вітчизняна та зарубіжна громадськість відзначає знаменну подію – 150 ліття від дня народження видатного українського вченого-сходознавця академіка А. Ю. Кримського. На жаль, сталося так, що багато його наукових праць залишалися маловідомими через різні обставини та події. Серед них і велика праця, відома під назвами «Історія хазар» або «Історія хазарів з найдавніших часів до X віку», що зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) і була опублікована в 2018 р. зусиллями співробітників Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського та НБУВ НАН України [1].

Шлях залучення цього документа до широкого суспільного обігу був складним і тривалим. Дослідники та видавці праці зіткнулися з чималими труднощами та перешкодами як суто технічного, так і наукового характеру. Насамперед виникло питання: чи варто оприлюднювати працю, написану понад 80 років тому? Адже чимало її положень на сьогодні виглядають до певної міри застарілими. Окрім того, сама робота складалася з двох частин, які в багатьох моментах суперечили одна одній. З іншого боку, текст роботи не зберігся в повному обсязі і весь час існувала надія віднайти загублені сторінки монографії. При цьому існувало чимало версій окремих частин роботи.

Аналіз досліджень і публікацій. Як це не дивно, про неопубліковану працю вперше заговорили в українській еміграції. В 1949 р. О. Прицак у журналі «Der Islam», у рецензії на працю А. Зайончковського «Із досліджень над хазарським питанням», написав про працю А. Ю. Кримського «Історія хазар ...», яка, «на жаль, ще не відома багатьом дослідникам» [2, с. 98]. Після того, вже в 1965 р., в «Ural-Altäische Jahrbücher», у своїй розвідці «*راوي* Yowār und Kāḅar Kāwar», він вказує, що до неї включено розділ із праці А. Ю. Кримського в перекладі німецькою мовою [3, с. 389–392]. Інформацію О. Прицака про монографію А. Ю. Кримського «Історія хазар» підтвердила також Н. Д. Полонська-Василенко у трьох своїх статтях [4, с. 128; 5, с. 96; 6, с. 142–145]. Як виявилось, Наталія Дмитрівна, допомагаючи А. Ю. Кримському, набрала на друкарській машинці велику частину цієї роботи. В Україні лише в 1971 р. в монографії К. І. Гурницького «Кримський як історик» з'явилася згадка про те, що два томи рукописного варіанту монографії А. Ю. Кримського «Історія хазар» зберігаються у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (нині – ІР НБУВ) (ф. І, № 25536 і 25576) [7, с. 30]. Після того про цей рукопис в Україні забули на двадцять років, допоки у «Віснику АН України», в номерах 1–2 за 1993 р., М. Веркалець, щоправда у своєрідній інтерпретації, не почав публікувати фрагменти монографії [8, с. 48–54; 9, с. 56–65]. Інтерес до праці А. Ю. Кримського активізувався в першому десятилітті XXI ст. Свідченням цього є, наприклад, стаття С. Наливайка «Один маловідомий рукопис Агатангела Кримського», що вийшла в 2008 р. Наприкінці своєї

розвідки автор наголосив: «Певно, зайве казати про те, що праця “Хазари” має нарешті побачити світ» [10, с. 259–261]. Побаження намагалися виконати співробітники Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського, бо це також була мрія учня академіка А. Ю. Кримського – академіка О. Й. Прицака. Проте без ретельного наукового аналізу тексту рукопису публікацію було б неможливо зробити.

Метою роботи є аналіз структури і змісту рукопису монографії А. Ю. Кримського «Історія хазар» та пояснення обставин її написання.

Виклад основного матеріалу. Відразу необхідно зазначити, що «Історія хазар» складається з двох частин, які за хронологічним принципом було названо «першою частиною» і «другою частиною». Але такий поділ умовний, бо не відповідає реальній послідовності написання тексту роботи. У 2008 р. співробітники Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського О. Б. Бубенок, О. О. Хамрай та Я. Герштейн під керівництвом В. К. Міхеєва у сьомому томі часопису «Хазарский альманах» опублікували першу частину монографії під назвою «Історія хазарів з найдавніших часів до X віку» [11]. Вона базується на машинописі, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського під шифром – ф. XXXVI, од. зб. 64, складається з 485 (386) сторінок і містить виправлення, зроблені самим А. Ю. Кримським. На щастя, перша частина великої праці академіка збереглася в повному обсязі [12]. Вона присвячена етногенезу хозар, але у своєрідній інтерпретації Агатангела Юхимовича, який шукає витoki хозарської людності не в Центральній Азії, як це вважає більшість сучасних дослідників, а серед скіфських племен півдня Східної Європи, докладно описаних Геродотом у середині I тис. до н. е. При цьому історію хозар автор чомусь починає викладати від періоду палеоліту. Зміст другої частини повністю заперечує цю думку А. Ю. Кримського.

Низка документів, що відображають зазначену роботу А. Ю. Кримського, не обмежується наведеними вище одиницями зберігання – ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 25536 і 25576 та ф. XXXVI, од. зб. 64. В Інституті зберігаються ще кілька варіантів праці А. Ю. Кримського, присвяченої історії хозар. Найбільш значними за обсягами та готовими до публікації можна вважати три документи – ІР НБУВ, ф. XXXVI, од. зб. 64, 65 та ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 25500. Це машинописні аркуші різного формату, деякі з них містять виправлення й доповнення, зроблені власне А. Ю. Кримським. До цієї ж категорії належать тексти – ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 25494, 25497, 25498. Решта матеріалів являють собою тексти «Історії хазар», написані вченим власноруч. Здебільшого вони містять той самий текст, що й машинописні копії. Це стосується, насамперед, таких документів в ІР НБУВ: ф. І, од. зб. 25490, 25492, 25493, 25495. Документ ІР НБУВ – ф. І, од. зб. 25491 – окремі чернетки з топонімами й етнонімами різними мовами. Документ ІР НБУВ – ф. І, од. зб. 25500 – найбільш повна версія другої частини «Історії хазар».

Окремі частини також зберігаються і поза межами ІР НБУВ. Ще в 1949 р. Н. Д. Полонська-Василенко зазначала з приводу долі бібліотеки та архіву А. Ю. Кримського під час нацистської окупації Києва: «На щастя для науки, молодий учень А. Кримського д-р О. Прицяк спромігся вивезти деякі з праць Кримського (вони були в кількох примірниках). Серед них Історію хазар» [4, с. 128]. Як відомо, бібліотека О. Прицака надійшла після його смерті до Науково-дослідного центру орієнталістики ім. О. Прицака Національного університету «Києво-Могилянська академія». Завдяки допомозі керівника Центру Т. М. Сидорчук були знайдені сторінки рукопису монографії А. Ю. Кримського про хозар. Вони дублюють частину надрукованих на машинці аркушів, що зберігаються у фондах ІР НБУВ. Відповідно, нічого нового вони не додали. Саме це і прискорило видання другої частини «Історії хазар» Інститутом сходознавства в 2018 р. [1].

Найбільш повний варіант другої частини, який є машинописом, на жаль, не має початкових і кінцевих сторінок. Отож ми маємо лише описання і аналіз подій від VI ст. до кінця IX ст. [13]. **Треба зазначити, що зміст розділів цієї частини був настільки оригінальним, що певні розділи основної частини роботи були видрукувані на сторінках журналу «Східний світ» ще до виходу окремої книги [14, с. 246–270; 15, с. 127–144; 16, с. 150–162; 17, с. 113–125; 18, с. 143–154].** Активну участь як в укладанні журнальної публікації, так і у виданні книги брали співробітники Інституту сходознавства О. Б. Бубенок, О. О. Хамрай та В. В. Черноіваненко (нині співробітник НБУВ). Залучаючи «Історію хазар» до наукового обігу, упорядники намагалися дотримуватися, за можливості, орфографії А. Ю. Кримського. На початку книги подано передмову, наприкінці – післямову [1, с. 3–32, 159–208]. Упорядники відмовилися від власних коментарів до тексту академіка, адже там є велика кількість коментарів авторських. Технічно це було б нереально, тому коментарі від упорядників подаються вже в післямові.

Як уже зазначалося, друга частина повністю заперечує першу. Так, уже від перших сторінок роботи стає зрозумілим, що автор дотримувався сучасної нам концепції, згідно з якою в етногенезі хозар взяли участь принаймні два компоненти: власне хозарський і тюркський у VI–VII ст. А. Ю. Кримський раніше за інших дослідників дійшов висновку, що початок Хозарського каганату варто пов'язувати з подіями, які сталися в Туркестані, коли в 657–659 рр. китайці за допомогою уйгурів знищили «велико-хаканську династію» в Тюркському каганаті. Далі він розповідає про появу мадяр у степах Східної Європи на початку IX ст., що також звучить по-сучасному. Академік першим вказав, що так звана «революція кабарів» являла собою наслідки міжусобиці між каганом та його воєводою-беком, де переміг останній. О. Прицак назвав це положення «найважливішим відкриттям» [6, с. 145]. А. Ю. Кримський був одним із небагатьох істориків, хто відзначив релігійну толерантність хозар ще до прийняття хозарською

верхівкою юдаїзму. Також першим він довів, що хозарська верхівка досить пізно повернулася в юдаїзм – між 861 і 865 рр. Показово, що аналогічні ідеї були висловлені К. Цукерманом лише в 2002 р. [19].

З огляду на це складається враження, що першу і другу основні частини писали різні люди. Але як було насправді? Як з'ясувалося, перша і друга частини були надруковані на різних друкарських машинках. При цьому перша частина збереглася в майже ідеальному стані, бо була надрукована пізніше за другу. Як це сталося, можуть пояснити деякі факти з біографії А. Ю. Кримського.

Н. Д. Полонська-Василенко так згадувала про А. Ю. Кримського: «Над цією темою працював він в останні роки свого життя. Написані його рукою аркуші передруковувала на машинці Ольга Петрівна Косач-Кривенюкова, але потім, в середині 1930-их років, не знаю чому, відмовилася продовжувати працю. Тоді, в 1936 році, А. Кримський звернувся до мене з проханням продовжувати працю, від якої відмовилася Ольга Петрівна... Року 1937 мене знову прийняли на працю в Академії Наук, і я не пригадую, хто продовжував друкувати і чи було доведено її до кінця» [6, с. 142–145].

Отже, над своєю монографією «Історія хазар» академік А. Ю. Кримський активно працював у 1936 р., який став одним із найтяжчих у його житті. У своїй монографії «А. Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук» Л. В. Матвеева та Е. Г. Циганкова зазначали, що в 1934–1936 рр. учений «майже стало перебував у Звенигородці, поділяючи тяжку долю українського народу в годину голодомору» [20, с. 40].

Про те, що восени 1936 р. А. Ю. Кримський активно працював над «Історією хазар», доводить і фрагмент його листа до І. Ю. Крачковського від 10 жовтня 1936 р.: «Потом я бросился писать вступительные главы к истории хазар, так сказать, их предисторию. Эта работа кончается уже. Результат получился хороший тем, что опять душевно успокоился...» [21, с. 250]. Є підстави вважати, що до того А. Ю. Кримський віддав основний текст «Історії хазар», тобто другу частину, до видавництва, але там її так і не надрукували. Про це може свідчити його лист до І. Ю. Крачковського від 18 жовтня 1936 р., де зазначено: «Книга "История хазар" не вышла. Случайно я узнал, что и Кипарисова, который предлагал мне напечатать мою работу, турнули. Во время поздней весны и лета я отделал еще и пре-историю хазар, о чем Вам уже писал» [21, с. 252]. Отже, А. Ю. Кримський до осені 1936 р. вже міг закінчити другу частину монографії «Історія хазар».

Як зазначає О. Д. Василюк: «... тривалий час Полонська-Василенко передруковувала рукописи Агатангела Юхимовича, зокрема "Історію хазарів". Він дуже цінував її роботу, бо високоосвічена Наталія Дмитрівна, яка володіла кількома мовами, добре розбирала його почерк, тому друкувала швидко» [22,

с. 10]. Вона працювала для А. Ю. Кримського в Києві. У 1937 р. Наталію Дмитрівну «знову прийняли на працю в Академії Наук» [6, с. 145]. Що стосується подальшої співпраці з А. Ю. Кримським, то, згідно із висновками О. Д. Василюк, у цей період «Наталія Дмитрівна і надалі допомагала йому з рукописами, передаючи їх двом іншим друкаркам – Ользі Петрівні Косач-Кривенюк та В. Ромодановій» [22, с. 10]. Цілком можливо, що серед цих рукописів могла бути й перша частина «Історії хазар».

У 1937 р. в житті А. Ю. Кримського відбулися позитивні зміни. За спостереженнями Л. В. Матвєєвої та Е. Г. Циганкової, мали місце такі події: «Восени 1937 р. ще не йшлося про повернення визнаного видатного вченого, але ознаки потепління були безсумнівні. Наприкінці жовтня Президія постановила зарахувати перебування Кримського у Звенигородці як наукове відрядження і надалі продовжувати виплату йому академічної пенсії, його відряджено у Ленінград на сесію арабістів СРСР тощо» [20, с. 45].

Можемо припустити, що на цю зміну становища академіка та його тимчасової друкарки могла вплинути робота над монографією «Історія хазар» і не лише це. Звісно, А. Ю. Кримський не міг надати комуністичному керівництву другу частину праці, отож вважаємо, що Н. Д. Полонська-Василенко в 1936–1937 рр. друкувала саме першу частину «Історії хазар», витриману в дусі ідей академіка М. Я. Марра про автохтонне походження всіх народів, які в 1930-ті роки партійна верхівка Президії Всеукраїнської академії наук вважала «революційним вченням». Отже, репресії змусили А. Ю. Кримського написати те, що від нього хотіли почути.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше було досліджено не лише зміст роботи «Історія хазар», але й проаналізовано походження окремих частин рукопису монографії. Вдалося встановити, що робота складається з двох великих частин, які заперечують одна одну.

Висновки. Наукове дослідження А. Ю. Кримського «Історія хазар», рукопис якого зберігається у фондах ІР НБУВ, є видатним явищем в історії хозарознавства. Особливо це стосується основної, так званої другої, частини, присвяченої подіям після VI ст., чого не можна сказати про першу частину, що висвітлює події до VI ст., бо вона була написана під тиском партійного керівництва, яке підтримувало автохтоністські ідеї М. Я. Марра. Проте останнє мало й позитивний момент – на певний період було покладено кінець репресіям проти академіка А. Ю. Кримського. На жаль, не знайдені початкові й останні сторінки основної частини «Історії хазар». Сподіваємося, що в майбутньому можливо буде здійснити видання більш повного варіанту цієї знакової роботи українського вченого.

Список використаних джерел та літератури

1. Кримський А. Ю. Історія хазар. Київ : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2018. 216 с.
2. Pritsak O. Rezension: A. Zajączkowski, Ze studiów nad zagadnieniem Chazarskim (Kraków, 1947) // Der Islam. Band 29 (194). H. 1. 1949. S. 96–103.
3. Pritsak O. راولي Yowár und Káβár Kāwar // Ural-Altäische Jahrbücher (UAJb). 1965. Vol. 36. S. 377–393.
4. Н. Д. Агтангел Кримський // Україна: українознавство і французьке культурне життя. Ч. 2. Париж, 1949. С. 126–130.
5. Полонська-Василенко Н. Академік Агтангел Юхимович Кримський. 1871–1941. (Століття з дня народження та тридцятиліття з дня смерті) // Український історик. Нью-Йорк–Мюнхен, 1971. № 3–4 (31–32). С. 94–97.
6. Полонська-Василенко Н. Наукова спадщина А. Ю. Кримського (У справі рукопису «Історії хазар») // Український історик. Нью-Йорк–Мюнхен, 1973. № 3–4 (39–40). С. 142–145.
7. Гурницький К. І. Кримський як історик. Київ : Наук. думка, 1971. 184 с.
8. Кримський А. Хазари / упоряд. М. Веркалець // Вісник АН України. Київ, 1993. № 1. С. 48–54.
9. Кримський А. Хазари / упоряд. М. Веркалець // Вісник АН України. Київ, 1993. № 2. С. 56–65.
10. Наливайко С. Один маловідомий рукопис Агтангела Кримського // Українознавство. Київ, 2008. № 1. С. 259–261.
11. Кримський А. Ю. Історія хазарів з найдавніших часів до X віку // Хазарський альманах. Т. 7. Київ–Харків–Єрусалим, 2008. С. 3–170.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. XXXVI. Од. зб. 64.
13. ІР НБУВ. Ф. I. Од. зб. 25500.
14. А. Ю. Кримський про обставини іудаїзації хозарів (фрагмент із другої частини монографії «Історія хазарів з найдавніших часів до X віку») // Східний світ. Київ, 2011. № 3. С. 246–270.
15. Кримський А. Ю. «Історія хазар» (неопубліковані фрагменти) // Східний світ. Київ, 2018. № 1. С. 127–144.
16. Кримський А. Ю. «Історія хазар» (неопубліковані фрагменти) // Східний світ. Київ, 2018. № 2, С. 150–162.
17. Кримський А. Ю. «Історія хазар» (неопубліковані фрагменти) // Східний світ. Київ, 2018. № 3, С. 113–125.
18. Кримський А. Ю. «Історія хазар» (неопубліковані фрагменти) // Східний світ. Київ, 2018. № 4, С. 143–154.
19. Цукерман К. О происхождении двоевластия у хазар и обстоятельствах обращения их в иудаизм // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, 2002. Вып. IX. С. 521–534.

20. Матвеева Л., Циганкова Е. А. Ю. Крымский – neodмінний секретар Всеукраїнської Академії Наук. Київ : Обереги, 1997. 171 с.

21. Неизвестные страницы отечественного востоковедения. Москва : Восточ. Лит-ра, 1997. 392 с.

22. Василюк О. Д. Взаємини А. Ю. Крымського та Н. Д. Полонської-Василенко (на епістолярних джерелах) // Сходознавство. № 62–63. Київ, 2013. С. 3–12. doi: <https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2013.62-63.003>

Oleh Bubenok,

Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History), Professor,

Head of the Eurasian Steppe Department

of A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies,

National Academy of Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-0104-6081

e-mail: helgebub@gmail.com

“History of Khazars” by A. Yu. Krymskyi in fonds of Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

The aim of the work is to analyze the structure and content of the manuscript of monograph “History of the Khazars” by A. Yu. Krymskyi, which is stored in the fonds of the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, and also to explain the circumstances of its writing. **The research methodology** is based on the principles of historicism, scientific objectivity and a combination of methods of historical research – historical, comparative, chronological, source study, archival study, bibliographic. **The scientific novelty** of the research is that firstly not only the content of the monograph “History of the Khazars” was studied, but also the origin of certain parts of the manuscript of the monograph was analyzed. Some fragments of this work are also stored outside the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine – in the O. Pritsak Research Center for Oriental Studies of the National University of “Kyiv-Mohyla Academy”. However, they duplicate of the sheets, which stored in the fonds of the Institute of Manuscript. We know, the research consists of two large parts that contradict each other. The part, where the events after the 6th century AD are described, has a great scientific importance. It was mainly completed before 1936. The part, where the events before the 6th century AD are described, does not have a great scientific significance, because it is written according to the N. Marr’s positions. It was completed in 1937. According to the biography of A. Yu. Krymskyi, we can believe that a purely scientific part of monograph by A. Yu. Krymskyi was completed before the repressions against him. A. Yu. Krymskyi had written a part according to the ideas of N. Marr during the exile in Zvenyhorodka. It saved him, because in 1937 the repression against him was temporarily decreased. **Conclusions.** A great work “History of the Khazars” by A. Yu. Krymskyi, the manuscript of which is stored in the fonds of the Institute of

Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, is an outstanding event in the history of Khazar studies. It is especially true of the main part, dedicated to the events after the 6th century AD. Unfortunately, the first and last pages of the main part of the "History of the Khazars" have not been found. Therefore in the future we will have a chance to publish a more complete version of the great research of the Ukrainian scholar.

Key words: A. Yu. Krymskyi, "History of the Khazars", Institute of Manuscript, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Institute of Oriental Studies, O. Pritsak.

*Стаття підготовлена 13 жовтня 2020 року;
подана до друку 23 жовтня 2020 року.*